

AMERİKAN - İNGİLİSCƏSİ VARIANTLIĞI

Amerikannizmlərin yaranma tarixi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, sonrakı illərdə ayrı-ayrı alimlər amerikan ingiliscəsi haqqında Britaniya ingiliscəsinin bir qolu kimi linqvistik tədqiqat aparmağa başladılar. Bu tədqiqatçıların ilk pionerləri Ceorc Hemrt, Çarlz Qracent və ORD Emorson olmuşlar.

Amerikan ingiliscəsinə elmi maraq Amerika dialekti cəmiyyətinin yaranmasına səbəb oldu. Həmin cəmiyyətdə isə 1889-cu ildə “Dialekt qeydləri” adlı jurnal çap olunmağa başlandı. 1919-cu ildə H.L.Menken beş yüz səhifəlik bir kitab çap etdirdi və onu “Amerikan dili” (5, 38) adlandırdı. Kitabda göstərilən çoxlu variantlar bu məsələyə daha artıq maraq göstərilməsinə stimül yaratdı. Belə bir maraq kitabın dörd dəfə nəşr olunmasına səbəb oldu və amerikanca nəşrləri isə 1945-1948-ci illərdəki nəşrindən daha iri həcmli oldu. Bir neçə ildən sonra Amerikan dili məsələsi günün vacib problemlərindən birinə çevrildi və onun haqqında linqvistik səpkidə kitablar yazıldı. 1925-ci ildə Corc Krann özünün ikicildlik “İngilisdilli Amerikada” kitabını yazdı. Həmin kitabda hər iki dil arasındakı variantlıq linqvistik təhlillə araşdırılmışdır. Bundan sonra Çikaqo Universitetində M.Matyunun rəhbərliyi altında “Tarixi prinsiplər əsasında amerikanizmlər lüğəti” çap edildi. Bu kitabda Birləşmiş Ştatlarda coğrafi atlasın yaranması və dialektlərin linqvistik əsasda tədqiqi mühüm bir məsələ olduğu bir

daha qeyd olunmuşdur. Burada, həmçinin elmi tədqiqatlar və yazılan kitablarla yanaşı, şifahi danışiq dilinə və diqqət yetirilməsi nəzərə alınmışdır.

İngilislər bəzən amerikan danışiq dilinin sərbəstliyinə, tez-tez danışiqda slenqlərdən istifadə etdiklərinə və bəzi sözlərin tələffüzündəki fərqlərə etiraz edirlər. Lakin onlar amerikalıların ehtiyaclarından irəli gələn yeni yaradılan legitim sözləri işlətmələrinə qarşı etiraz edə bilmirlər. İngilislər eyni zamanda söyləyirdilər ki, ingilis dili öz ekspansionist mövqeyi ilə bütün Amerika qitəsini əhatə etməkdədir. Onlar həm də öz dillərini tərəfləyərək deyirlər ki, ingilis dili həm də Vestministr Əbbi qədər qədim, keçmiş, eyni zamanda gələcəyi əks etdirən hər hansı bir orqanizm kimi canlıdır. Onun gələcəyi, inkişafı isə Amerika Respublikası və İngiltərə imperiyasından asılıdır. Brander Matyu bu barədə deyirdi: “Britaniya ingiliscəsi pis deyil, çünki o, Britaniya adalarında yaşayanların dilidir, onlar üçün əzizdir. Amerikanizmləri də pisləmək olmaz, çünki o da hazırda Amerikada yaşayanların hörmət bəslədiyi, qiymətləndirdiyi bir dildir. Məncə, dilin harada yarandığı deyil, söhbət həmin dilin harada və necə işlənməsindən getməlidir”.

Amerikalılar isə amerikan variantının az tanınmasında özlərini günahkar sayır və bu məsələni üç cəhətdən aydınlaşdırırlar.

Birincisi, amerikan ədəbiyyatçıları ilk növbədə poetik janrdan istifadə edərək, yazılarında çoxlu siqnallar işlətməmişlər.

İkincisi, yazılan əsərlərin əksəriyyəti fantastik əsərlər olmaqla reallıqdan götürülmüş, təhrif olunmuş dildə vulqarizmdə danışan qəhrəmanlardan ibarətdir.

Nəhayət, üçüncüsü, bir qisim yazılar ingilis ədəbi dilində yazılmışdır.

Bütün yuxarıda dediklərimiz Amerika, onun dili, mədəniyyəti haqqında müxtəlif məlumatlar verir. Amerikan dilinin olsa-olsa Britaniya ingiliscəsinə nisbətən fərqlənən tələffüz forması olan danışiqda çoxlu vulqarizmlər, slenqlər işlədilən bir variant olduğunu göstərir.

Lakin amerikalı tədqiqatçılar, alimlər, yəqin ki, bir vaxt amerikan ədəbi dilinin İngiltərədə qəbul ediləcəyinə inanırlar. Onlar həm də ingilislərin əksinə olaraq, inanırlar ki, Amerikada ingilis dilini hazır şəkildə qəbul etməyəcək, amerikan ədəbi dili çərçivəsində standart Britaniya ingiliscəsi olmayacaqdır. Henri Bradlu yazırdı: “Mən inanıram ki, okeanın hər iki sahilində yaşayanlar əllərindən gələni edəcəklər ki, amerikan dili amerikanizm yox, əsas dil kimi, amerikan ədəbi dili kimi formalaşsın, amerikalıların fəxri sayılsın”. (6, 100)

Biz deyəndə ki, bütün dillər icma üzvləri arasında ünsiyyət vasitəsidir, bunu heç də hökm kimi dialekt və kiçik dil qruplarının hamısına aid etmirik. Çünki elə iki dil tapmaq mümkün deyil ki, onların dil sistemi və mədəniyyəti tamamilə eyni olsun. Məsələn, eskimonlar qara müxtəlif ad qoyduqları halda, Cənubi Amerika Hindu qəbilələrinin heç “qar” haqqında təsəvvürləri belə yoxdur. Yaxud qaraların kettolarının dilində elə sözlər işlədilir ki, onlardan ağların xəbəri yoxdur. Məsələn, signifinq, shucking, napping, jiving, vooling və s. Belə sözlərin mənasını standart ingilis dilində ancaq təsvirlə, izahat yolu vermək olar.

Deməli, əgər bu Cənubi Amerika Hindusu ömründə təyyarə görməyibsə və onun nə olduğu haqqında təsəvvürü yoxdursa, onda o ilk dəfə təyyarə görəndə, əlbəttə, həmin əşyanı ifadə etmək üçün söz tapmayacaq. Lakin dil, onun danışdığı danışiq dili

hər halda həmin əşyanı adlandırmaq üçün yeni söz tapmalı olacaqdır. Belə ki, Hindu təyyarəni quşa oxşadaraq (qanadlı, uçan şey) “bird, sapa” sözündən, yaxud ifadədən “cana that has uniqs and flies” (quşa oxşayan, qanadlı uçan şey) kimi öz dialektlərində başa sala bilirlər. Bundan başqa, məlum olduğu kimi, bütün dillər bir-birindən sözlər də ala bilir və həmin sözləri özlərinə məxsus şəkildə işlədərək özünükləşdirirlər.

Bəzi dilçilər, məsələn, Çpmiski dillərin və dil sistemlərinin adekvatlığından danışarkən onları aşağıdakı şəkildə təsnif edir:

1. Daxili siqnalları qəbul edən vasitə (texnika);
2. Əsas informasiyaları qəbuletmə yolları;
3. Dil strukturu haqqında məlumat;
4. Cümləyə əsaslanaraq onu müəyyənləşdirmək metodu;
5. Söz və cümlələri müəyyən edərək seçmə metodu və s.

Bir çox sosial linqvistik səbəblərdən müəyyən bir cəmiyyət daxilində bufer dillər və ya dialektlər başqaları üçün qəbul edilmədiyinə görə bunların arasından hər hansı biri başqaları ilə müqayisə etmək üçün normativ götürülür. Beləliklə, bir variant standartlaşdırılır və onu standart adı ilə işlədirik. Yəni standart dil odur ki, cəmiyyətdə sosial mövqeyə görə üstünlük təşkil edən əhali qrupu tərəfindən dil normasına yaxşı cavab verən bir variant kimi qəbul edilsin. Bu dil təhsil görmüş adamlar və ziyalı təbəqə tərəfindən qəbul edildikdən sonra digər təbəqə tərəfindən mənimsənilir. Bu vəziyyət eyni zamanda dialektlərə də şamil olunur. Çünki müəyyən tanınmış qrup hansı dialektə danışarsa, o dialekt standart olub, başqa bir variantla zidiyyət təşkil etsin. Məsələn: Almaniyada hok gajr (Hochdentsch) standart dialekt hesab olunur və Almanıyanın əksər ərazisində ədəbi (Schwabisch) və Plımdoyç (plam dentsch) dialektləri ilə zidiyyət təşkil edir.

London dialekti hələ XV əsrdə, irəlidə dediyimiz kimi, İngiltərənin bir çox yerlərində standart dil kimi qəbul edilmişdi. Amerikan ingiliscəsi də bütün variantlarına baxmayaraq, Britaniya ingiliscəsi ilə əlaqədardır. Belə əlaqədən danışan H.L.Mengenz yazır: “Amerikan danışiq dili, əlbəttə, qrammatik cəhətdən vulqar ingilis dili ilə eynidir. Başqa bir çox xüsusiyyətləri ilə, məsələn, ikiqat inkar forması, sifətin zərf kimi işlədilməsi, feil zamanlarının qarşılaşdırılması və s. Britaniya ingiliscəsilə tamamilə uyğun gəlir”.

İngilis dili tarixindən bəllidir ki, Amerikada sosial müxtəliflik dil variantlığında da özünü göstərmişdir. Belə bir vəziyyət Amerikan ingiliscəsində bütövlükdə də hiss olunmağa başlamışdır. Məsələn, *vulgar* (*vulqar*), *unultaured* (*kobud*), *common* (*üümü*), *illiterate* (*cahil*) sözlərinin danışiq tərzləri yuxarıda qeyd etdiyimiz qeyri standart ingilis dilinə aiddir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, variantlıq həm də etnik qruplardan asılıdır.

Fonetik və qrammatik cəhətlərdəki variantlıq ayrı-ayrı başlıqlarda verməklə biz tələffüz və dil qayda-qanunlarından ayrılıqla bəhs etmək və onların arasındakı müxtəlifliyi aydın göstərmək məqsədi daşımışıq. Çünki elə qaydalar var ki, məsələn, (q) səsinin tələffüzü ([ka:]) ancaq fonetikaya aid olduğu halda, ikiqat inkarlıq (He doesn't do nothing) yalnız qrammatikaya aid qaydadır. Lakin elə xüsusiyyətlər də var ki, (məsələn, şəkilçilərin tələffüzü) onların fonetikaya, yaxud qrammatikaya aid olmasını müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Bir çox qeyri-standard dialektlərdə -ed şəkilçisi

felin keçmiş zaman formasını düzəltməklə yanaşı, (He walked home), həm də keçmiş zaman feli sifəti They have been defeated və isimdən düzəliş sifətlər kimi She is a blue-eyed woman və s. işlədilir. Bəzi dialektlərdə s (es) şəkilçisi (ismin cəm şəkilçisi və feli indiki zamanda üçüncü şəxsin təkində buraxıla bilər).

Məsələn, All those boys (boy) must go (O oğlanların hamısı getməlidir).

He speaks (speak) English. (O ingiliscə danışır).

Lakin elə hallar da var ki, onları bir neçə cəhətdən aydınlaşdırmaq tələb olunur. Məsələn, bəzi sözlərdə -ed, -es (es) şəkilçiləri işlənməsə də, söz kökünün tələffüzü ilə (Lapse, mist) həmin şəkilçilərin olduğu (missed, lapsed) sözlərin tələffüzü tamamilə eynidir. Başqa bir tərəfdən -s (-es) şəkilçisi qrammatik faktor kimi tez-tez buraxıldığı halda, keçmiş zaman üstəgəl keçmiş zaman feli sifəti kimi işləndikdə çox az hallarda buraxılır. -ed şəkilçisinin istər keçmiş zaman formasını, keçmiş zaman feli sifətə, istərsə də düzəltmə sifətə aid olmasına baxmayaraq, müqayisə ediləcək dərəcədə tez-tez buraxılması müşahidə edilir. Dialektlərə gəldikdə, -s (es) şəkilçisinin hər iki forması müxtəlif kəmiyyətlərlə, məsələn, qaraların ingiliscəsində (Blək İngliş) təxmi-nən on faiz, yiyəlik hal şəkilçisi 20-30 faiz, feilin indiki zamanının üçüncü şəxsin tək halı şəkilçisi kimi tamamilə buraxıla bilər. Bəzən feillərdə -s (-es) və “v” hərfi düşə bilər. Məsələn, “have” sözündə isə “v” hərfi buraxılır. Bu sözlər standart ingilis dilində have-has, do-does olduğu halda, yuxarıda dediyimiz kimi, qeyri-standard ingilis dilində müvafiq olaraq has, do şəkillərində işlədilir. Bəzi feillərdə isə şəkilçi olmadıqda səs dəyişikliyi baş verir. Məsələn, tell əvəzinə tol, leave əvəzinə lei, sleep əvəzinə slep və s.

Yuxarıda dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, -s (es) şəkilçisinin müxtəlif variantlarda düşməsi, işlənməməsi tamamilə qrammatik hal hesab edilsə də, ed şəkilçisinin düşməsinə fonetik qaydanın xüsusi bir halı kimi nəzərə almaq lazım gəlir. Qrammatik və fonetik cəhətlərin bir-birindən fərqləndirilməsi isə linqvistik hadisədir. Qrammatik və fonetik xüsusiyyətlər arasındakı fərqə gəldikdə, deyə bilərik ki, qrammatik qaydalara yuxarı və orta təbəqə əməl etdiyi halda, fonetik xüsusiyyətləri ancaq yuxarı sosial təbəqə nəzərə alır. Qalan təbəqələr isə qeyri-standard ingilis danışığı dilindən istifadə edirlər. Bəzi başqa dialektlər də isə “leave” (tərk etmək) və let (icazə vermək) feillərini eyni dominant kimi köçürürlər.

Deyilənləri əyani görmək məqsədilə aşağıdakı kiçik bir dialoqa diqqət yetirək:

- The dog is outside scratching at the door;
- Leave him in (İt qapını cırmaqlayır. Qoy gəlsin içəri);
- No, let him out (Yox, qoy qalsın bayırd).

Cənubda yaşayan ağların dialektində isə “upside- arxa tərəfdə” mənasını versə də, bəzən heç tərcüməyə də ehtiyac qalmır. Məsələn: He hit him upside the head (O, başını əzib (harasa vurub)).

Appalaçi hindularının dilində həmişə *several* (bir neçə) sözü *many* (çox) sözü ilə əvəz olunur. Belə sözlərdən *climb* əvəzinə *kilm* (dırmaşmaq), *brought* fieli əvəzinə *broing* (gətirdi) işlənilir, *let us got in* əvəzinə *let us do not go to the beach today* kimi işlənən qeyri-standard cümlələrdə rast gəlmək mümkündür.

Variantlar haqqında amerikan dilçi alimləri Volfram, Fasold və Vilyam Labovun, Hakkenberq, M. David və b. daha ardıcıl danışmış, qiymətli elmi nəticələrə gəlmişlər.

Deyilənlərdən məlum olur ki, ingilis dilində variantlıq mövcuddur. Ona görə də bu dili istər öyrənərkən, istərsə də tədqiq edərkən, onu leksik, semantik, orfoqrafik, fonetik və s. cəhətlərinə görə araşdırarkən, variantlıqdan irəli gələn amilləri, onların inkişaf və yayılma xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı təsir və başqa keyfiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. İngilis dilinin geniş ərazidə yayılması, beynəlxalq dil statusu daşımağa başlaması və Birləşmiş Ştatlarda bu dilin ayrıca bir qolunu yaratmaq meylinin getdikcə reallaşması prosesi və s. amillərlə yanaşı, dilin öz daxili inkişafı ilə əlaqədar gedən proseslər bu dilin aktuallığının saxlanılmasına səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hüseynov B. Müasir ingilis dilində areal danışiq variantları. Bakı, "Elm", 1999.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979.
3. Alan Harold. The Linguistic Atlas of the Upper Midland. 1975.
4. Adams G. Ulster Dialects, 1974.
5. Mencken H.L. American Language, 1919.
6. Henry Bradley. The English Review. 1921.